

15. Улуханов И. С. О видах усечения основ мотивирующих слов в русском словообразовании // Развитие современного русского языка. 1972. Словообразование. Членимость слова / Академия наук СССР, Ин-т русского языка; отв. ред. Е. А. Земская. М. : Наука, 1975. С. 95–113.

16. Jakobson R. Russian conjugation // Word. 1948. V. IV. № 3. P. 155–167.

Чарнавокая А. М. (Мінск)
Тыпалогія жаночых вобразаў
у беларускай прозе першай паловы XX ст.

Канец XX – пачатак XXI ст. – час імклівага развіцця гендарных даследаванняў, што абумовіла пашырэнне цікавасці літаратуразнаўцаў да жаночых вобразаў. У навуковых выданнях рэгулярна з’яўляюцца публікацыі, дзе аналізуюцца і супастаўляюцца найбольш канцэптуальныя, адметныя жаночыя вобразы. Ад разгляду адзінкавых вобразаў даследчыкі імкнуцца перайсці да больш шырокага, панарамнага разгляду, на багатым літаратурным матэрыяле (творах пэўнага гістарычнага перыяду, жанру ці мастацкага кірунку) вызначыць асноўныя тэндэнцыі рэпрэзентацыі жаночага вобраза, спецыфіку канструявання, мадэлявання, аб’ектывацыі і праблематызацыі феміннай ідэнтычнасці.

Безумоўна, імкненне сістэматызаваць і супаставіць вялікую колькасць разнародных аб’ектаў у якасці першачарговага, абавязковага этапу прадугледжвае іх стратыфікацыю і тыпалогію. Існуе некалькі дзясяткаў тыпалогій вобразаў-персанажаў (больш падрабязна гл. [2]), але не кожная з іх з’яўляецца актуальнай для даследавання літаратуры канкрэтнага перыяду.

Як правіла, асновай тыпалогіі жаночых вобразаў у мастацкай прозе з’яўляюцца: аўтарскае стаўленне да персанажаў; вызначэнне псіхалагічных, сацыяльных, сацыяльна-гістарычных тыпаў; сюжэтная функцыя персанажаў.

Што тычыцца работ беларускіх літаратуразнаўцаў, то вельмі часта жаночыя вобразы аб’ядноўваюцца ў адну групу для аналізу і супастаўлення на падставе **выяўлення аўтарскай інтэнцыі**, вызначэння **асноўнай мастацкай функцыі** персанажаў, іх **канцэпцыі** ці, словамі М. Бахціна, «мастацкага задання».

Такі падыход бачыцца прадуктыўным для распрацоўкі **генерычнай тыпалогіі** жаночых вобразаў, а таму патрабуе канкрэтызацыі. Безумоўна, тыпалагізацыя персанажаў на падставе вызначэння іх мастацкай функцыі грунтуецца на добра вядомых тэарэтычных падыходах, карэлюе з тыпалогіямі, якія стала выкарыстоўваюцца

ў літаратуразнаўстве, і разам з тым дазваляе абысці некаторыя праблемныя моманты.

На матэрыяле беларускай прозы першай паловы XX ст. можна вылучыць чатыры тыпы жаночых вобразаў: **інвестыгатыўны, прэскрэптыўны, сімвалічны і атрактыўны**. Кожны з іх мае свае тыпалагічныя ўласцівасці, бо мастацкая канцэпцыя вобраза абумоўлівае арыентацыю аўтара на канкрэтную літаратурную традыцыю і адпаведны падыход да рэпрэзентацыі жанчыны, выкарыстанне пэўнага набору мастацкіх прыёмаў.

Сучасныя літаратуразнаўцы прыдзяляюць асноўную ўвагу вобразам-характарам, сацыяльным / сацыяльна-псіхалагічным / гістарычным тыпам, якія найбольш інфарматыўныя ў гісторыка-культурным аспекце, бо з'яўляюцца вынікам даследавання і асэнсавання сацыяльных і псіхалагічных праблем. Да вобразаў **інвестыгатыўнага** тыпу (ад англ. *to investigate* – вывучаць, разглядаць, даследаваць) належаць вобразы рэалістычнай прозы, для якой праблемна-пазнавальная функцыя мае найбольшую актуальнасць.

Гераіня інвестыгатыўнага тыпу – чалавек свайго часу, прадстаўніца пэўнай эпохі, сацыяльнай ці нацыянальнай групы, носьбітка адпаведных характэрных якасцей. Яе рысы характару, светапогляд, жыццёвыя ўстаноўкі сфарміраваны ў канкрэтным асяроддзі, што падрабязна прапісваецца ў творы. Канфлікт паміж «прыватным» (нярэдка – «біялагічным») і «сацыяльным» вызначае сітуацыю фрустрацыі, комплексы, унутраны канфлікт гераіні. Да вобразаў, якія выконваюць інвестыгатыўную функцыю, у беларускай прозе першай паловы XX ст. адносяцца сацыяльныя тыпы, а таксама тыпы жанчыны-ахвяры, «былой» і «новай» жанчыны, «падманутай дзяўчыны». Гэта настаўніца Вольга Андросава ў апавесці Якуба Коласа «У глыбі Палесся», Крэйна Шуфер у апавесці Андрэя Мрыя «Запіскі Самсона Самасуя», Ліда ў апавяданні Платона Галавача «Абмылілася» і інш.

Многія творы пашыраюць нашы веды пра сацыяльную рэчаіснасць у іншым аспекце: аўтары ствараюць вобразы персанажаў і мадэлююць іх жыццёвыя гісторыі з тым, каб замацаваць у свядомасці чытачоў нормы этыкі і маралі, актуальныя на час напісання твора. Такія вобразы выконваюць нарматыўную, або **прэскрэптыўную функцыю** (ад лац. *praescriptum* – прадпісанне, норма, выказванне, якое абавязвае, дазваляе ці забараняе штосьці зрабіць). Гэта станоўчыя і адмоўныя вобразы, вобразы-ідэалы, вобразы-прыклады і вобразы-антыпрыклады. На ўзроўні паэтыкі гэтыя вобразы маюць шэраг тыпалагічных рысаў: наяўнасць аўтарскіх ці суб'ектывізаваных ацэначных характарыстык;

гіпербалістычнае апісанне (партрэтная характарыстыка часта выконвае ацэначную функцыю); наяўнасць героя-антыпода.

Нарматыўная функцыя робіцца вызначальнай для літаратуры ў тым выпадку, калі мастацтва разглядаецца найперш як сродак рэалізацыі сацыяльных ідэалаў – гэта народная культура, літаратура часоў Сярэднявечча і эпохі Асветніцтва, а таксама закрытых грамадстваў, дзе пераважае ўтылітарнае стаўленне да мастацкай творчасці – як у СССР у 1920–1950-я гады. Літаратурны твор паўстае ўзорам для выбудоўвання паводзін, аўтар імкнецца, каб чытач ахвотна становіўся на месца героя, ідэнтыфікаваўся з ім альбо, наадварот, дыстанцыяваўся – калі гаворка ідзе пра антыгероя ці вобраз-антыпрыклад.

Зададзенасць, спрошчанасць, адназначнасць і схематызм прэскрэптыўных вобразаў не прадугледжвае іх глыбокай псіхалагічнай распрацоўкі і, адпаведна, устаноўкі на рэалістычнасць. Яскравы прыклад – гераіні апавяданняў Якуба Коласа «Кінахроніка», Змітрака Бядулі «Дэлегатка», Кузьмы Чорнага «Радасць жанчыны», Міхася Зарэцкага «Гануля», Рыгора Мурашкі «Белая Алімпа», «Мюрдаўская ноч» і інш.

У асобны тып варта вылучыць **сімвалічныя вобразы**. У творах з алегарычнымі матывамі або глыбокім падтэкстам вобразы-тыпы могуць набываць архетыповае значэнне і выконваць сімвалічную функцыю. Сімвал (ад грэч. *symbolon* – знак, апазнавальная прыкмета) – «здольнасць мастацкага вобраза злучаць прадметнае значэнне са мноствам пераносных сэнсаў» [1, с. 1299]. Сімвалічныя жаночыя вобразы, з аднаго боку, паўстаюць актуалізаванымі культурнымі знакамі, з іншага боку, іх сэнсавая глыбіня закладзена ў рэчаіснасці. Сімвалічнае значэнне жаночых персанажаў, як правіла, прадвызначана сямейнай роляй гераіні (маці, жонка, нявеста, дачка). У многіх культурных тэкстах маці – гэта сімвал Радзімы (Змітрок Бядуля «На каляды к сыну», Янка Брыль «Маці»), маладая жанчына – сімвал жаноцкасці і прыгажосці (Алесь Стаховіч «Шумяць лясы»), дзяўчынка – сімвал будучыні, жыцця, працягу роду (Кузьма Чорны «Пошукі будучыні», «Вялікі дзень»; Іван Шамякін «Бацька», «Госці з Берліна»). Вобразы маці, жонкі, нявесты нярэдка паўстаюць увасабленнем канкрэтнай сацыяльнай ці нацыянальнай групы (Максім Гарэцкі «Супакой», Міхась Лынькоў «Гой»).

Для сімвалічных вобразаў не з’яўляецца абавязковым падрабязнае апісанне жыцця гераіні, дастаткова лаканічнай характарыстыкі, адкуль вынікае, якую сацыяльную ці нацыянальную групу яна рэпрэзентуе. Акцэнтуюцца рысы, якія сведчаць пра тыповыя, характэрныя якасці гераіні.

Жаночыя вобразы **атрактыўнага** тыпу цікавяць найперш даследчыкаў масавай культуры. Такія вобразы з'яўляюцца ў творах дзякуючы ўвядзенню любоўнай інтрыгі. Адна з класічных магчымасцей зрабіць твор цікавым – стварыць прывабны жаночы вобраз, які пры мінімальнай інфарматыўнасці будзе своеасаблівай прывабай для чытача – бо выклікае эмпатыю і прымушае сачыць за развіццём падзей. Калі галоўны герой можа сутыкацца з экзістэнцыйнымі праблемамі, то жаночы вобраз не мае канцэптualaнага значэння і выконвае выключна атрактыўную функцыю (ад англ. *to attract* – прыцягваць, прывабліваць). У гэтым выпадку ўзаемаадносіны паміж героямі развіваюцца па тыповай схеме і разглядаюцца вельмі павярхоўна, а жаночыя вобразы пазбаўлены псіхалагізацыі і адметных рысаў, належыць да добра вядомых вобразаў-амплуа («спакусніца», «ракавая жанчына», дзяўчына-ахвяра і інш.). Персанажаў гэтага тыпу знаходзім у аповесці Ядвігіна Ш. «Золата», рамане Змітрака Бядулі «Язэп Крушынскі», аповесці Міхася Зарэцкага «Голы звер».

Аналіз жаночых вобразаў атрактыўнага тыпу дазваляе вылучыць наступныя тыпалагічныя прыкметы: жанчына рэпрэзентуецца як эратычны аб'ект; значная ўвага надаецца апісанню аблічча, фігуры, адзення, зменам знешняга выгляду; абсалютызуюцца сфера прыватнага жыцця; аўтар не імкнецца да псіхалагічнай распрацоўкі персанажа, канструюе яго паводле літаратурных мадэляў, апрабаваных у мастацкай прозе, што абумоўлівае зададзенасць і статычнасць вобразаў. Жаночыя персанажы, якія выконваюць атрактыўную функцыю, з'яўляюцца ўвасабленнем гендарных стэрэатыпаў і культурных міфаў пра жанчыну.

Безумоўна, у мастацкай прозе нямала жаночых вобразаў, якія выконваюць адразу некалькі функцый: інвестыгатыўную і атрактыўную (Васіліна ў аповесці Тараса Хадкевіча «Вяснянка»), сімвалічную і прэскрэптыўную (Раіса ў рамане Міхася Зарэцкага «Вязьмо») і г. д. Разам з тым у многіх творах беларускай прозы першай паловы XX ст. прысутнічаюць жаночыя вобразы, якія з'яўляюцца яркім увасабленнем канкрэтных тыпаў, што дазволіла вызначыць і апісаць іх уласцівасці.

Прапанаваная тыпалогія скіроўвае ўвагу даследчыкаў на разнастайнасць падыходаў да рэпрэзентацыі жаночага вобразу ў мастацкай літаратуры, утрымлівае ад схематызацыі, дуалізму, арыентуе на панарамны, шматаспектны аналіз жаночых персанажаў. Яна зручная і простая ў выкарыстанні. Тыпалагічныя прыкметы лёгка вылучаюцца на эмпірычным узроўні, адпаведна, тыпалогія можа выкарыстоўвацца ў міждысцыплінарных даследаваннях і будзе

прыдатнай для навукоўцаў, якія не з'яўляюцца спецыялістамі ў літаратуразнаўстве: гендаролагаў, культуролагаў, мастацтвазнаўцаў.

Даная тыпалогія карэлюе з тэарэтычнымі падыходамі да стратыфікацыі вобразаў-персанажаў, пры гэтым дазваляе пазбегнуць некаторых складанасцей, якія могуць з'явіцца пры звароце да тыпалогій, што традыцыйна выкарыстоўваюцца ў літаратуразнаўстве. Так, агульнавядомай з'яўляецца праблема размежавання вобразаў-характараў і вобразаў-тыпаў – у першую чаргу ў сувязі з адрозненнямі ў вызначэннях гэтых тэрмінаў у даведачнай літаратуры, тэарэтычных працах. У нашым выпадку вобразы-характары, вобразы-тыпы і нават другасныя персанажы аб'ядноўваюцца ў адну групу (як гэта адбываецца ў многіх практычных даследаваннях), бо незалежна ад ступені індывідуалізацыі з'яўляюцца вынікам своеасаблівага мастацкага даследавання рэчаіснасці.

Такім чынам, прапанаваная тыпалогія, распрацаваная на аснове вызначэння **асноўнай мастацкай функцыі** персанажаў, дазваляе супаставіць вобразы-персанажы розных празаічных жанраў у сінхраніі і дыяхраніі, як у сацыякультурным кантэксце, так і ў кантэксце літаратурнай традыцыі, і прасачыць, якія жаночыя вобразы набывалі ці страчвалі актуальнасць у пэўны перыяд.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Литература и язык. Современная иллюстрированная энциклопедия / под ред. А. П. Горкина. М. : Росмэн, 2006. 1683 с.
2. Чарнавокая, А. Прынцыпы тыпалагізацыі літаратурных жаночых вобразаў у работах сучасных даследчыкаў // Журнал Вестник Полоцкого гос. ун-та. Серия А : Гуманитарные науки. 2018. № 10. С. 25–32.

Чарнавокая Ю. М. (Мінск)

Вобраз салдата ў сацыяльна-бытавых казках беларусаў

Сацыяльна-бытавымі называюць казкі, у якіх «праўдзіва, часцей за ўсё ў крытычна-завостранай форме, адлюстроўваюцца грамадскія і сацыяльныя з'явы, быт, жыццё людзей, высмейваюцца сацыяльныя тыпы, людскія недахопы, сцвярджаюцца народныя ідэалы» [4, с. 4]. Адным з характэрных, адметных сваёй функцыянальнасцю персанажаў сацыяльна-бытавых казак з'яўляецца салдат (жаўнер, рэкрут, служывы («служывенькі»)), між тым спецыяльнага даследавання яго семантыкі і функцыянальнасці не было праведзена да гэтага часу. Матэрыялам для аналізу паслужылі тэксты са зборніка «Сацыяльна-бытавыя казкі» [4].

Салдат – персанаж беларускага фальклору, вайсковая служба якога супрацьпастаўлена сялянскай працы і ляжыць у аснове суаднясення яго з іншасветам і надзялення звышнатуральнымі здольнасцямі [2, с. 423].